

دعای صباح به کتابت ام سلمه قاجار

هدی رضایی*

چکیده

به طورعموم به فعالیت هنری بانوان در تاریخ هنر ایران کمتر توجه شده اما در لابه‌لای منابع کهن، گاه اطلاعاتی پراکنده درباره فعالیت آنان در عرصه‌های مختلف فرهنگی و اجتماعی و سیاسی وجود دارد. بانوان در دوره قاجار در زمینه‌های مختلف هنری از قبیل شعر و ادبیات و خوشنویسی و تذهیب و نگارگری و موسیقی و... تخصص داشته و این دوره از دوره‌های زاینده و بارور در تاریخ فرزاندگی بانوان ایران به شمار می‌آید. در میان این بانوان ام سلمه، دختر هفتم فتحعلی‌شاه قاجار، در کتابت قلم نسخ شهرت یافته است. از این هنرمند تاکنون هشت نسخه رقم‌دار از سال‌های ۱۲۳۸ ق تا ۱۳۰۲ ق به‌جامانده است. یکی از این نسخه‌ها دعای صباح است. در این مقاله پس از بیان شرح احوال و آثار این هنرمند به روش توصیفی ویژگی‌های هنری این اثر بررسی می‌شود.

کلیدواژه: ام سلمه، بانوان خوشنویس، خوشنویسی، قلم نسخ، دعای صباح، کتابخانه آستان قدس رضوی، عصر قاجار

* دانشجوی کارشناسی ارشد هنر اسلامی مؤسسه عالی غیرانتفاعی مارلیک نوشهر

مقدمه

هنر از بدو پیدایش آن و در طول تاریخ، تجلی‌گاه اندیشه و عقاید بشر بوده و این ویژگی و ظرفیت تا به امروز نیز به طرق متنوعی تداوم پیدا کرده است. از جمله مسائلی که در بررسی تاریخ ایران کمتر بدان توجه شده، وضعیت بانوان فرهیخته و هنرمند در دوره قاجار است. در دوره قاجار عده‌ای از زنان، استعداد خود را در فنون هنرهای زیبا به کار گرفتند و چون خوشنویسی و استنساخ قرآن از هنرهای موردتوجه این عصر بود، اغلب بانوان هنرمند در جرگه خوشنویسان درآمدند. در این دوره بانوان تا حدی از آزادی‌های فردی و اجتماعی نسبت به دوران قبل برخوردار شدند. شاید یکی از علل آن، رفت‌وآمد اروپاییان به ایران و مسافرت ایرانیان به خارج از کشور بود که موجب شد آزادی زن به فکر مردم ایران راه یابد. در این دوران بانوان قدرتمندی نیز وجود داشتند که در کار سیاست مداخله می‌کردند. چنانچه حاجی پیرزاده در سفرنامه‌هایش نوشته شده است: «در زیر درختان نارون، بانوان با مردان و فرمانروایان بنشینند و چای نوشند، دیگر حجاب و پرده‌ای در کار نخواهد بود». بانوان راه درازی در پیش رو داشتند تا بتوانند موجودیت خود را در مقام انسان به جامعه ثابت کنند. شاهان قاجار برای حفظ تمرکز قدرت در دست خویش، با سران ایل وصلت می‌کردند یا دختران و خواهران خود را به رؤسا و پسران آنان می‌دادند. بیکار ماندن بانوان در حرم‌سرا ممکن نبود و همواره سعی می‌شد تا به هر کیفیتی شده اوقات فراغت آنها پر شود. یکی از این راه‌ها آموزش بانوان و دختران دربار قاجار بود. زنان حرم‌سرای شاهی از دوران فتحعلی‌شاه تا اواخر دوران قاجار معلم سرخانه داشتند و به آموزش هنرهای مختلف می‌پرداختند. در این میان برخی بانوان در زمینه شعر و ادبیات و خط شهره بودند. بانوان کاتبی که از درجه ممتاز اجتماعی برخوردار بودند و سال‌ها در زمینه‌های مختلف هنری فعالیت داشتند. شعرسرایی و خوشنویسی از دیگر فعالیت‌های هنری دربار قاجار و بانوان آن بود. بانوان قاجار در آن دوره در زمینه خوشنویسی و کتابت فعالیت بسیاری داشتند و بیشترین خطی که با آن کتابت می‌کردند، خط نسخ^۱ بود. یکی از مشهورترین بانوان هنرمند در آن دوره ام‌سلمه، شاه‌دخت قاجاری بود. ام‌سلمه مشهور به گلین‌خانم، دختر فتحعلی‌شاه، دومین پادشاه قاجار، از خوشنویسان بنام سده سیزدهم هجری بود. وی در خط نسخ، مهارتی بسیار داشت و چندین اثر از او به‌جای مانده است که از مشهورترین آنها می‌توان به «دعای صباح» و کتاب «الدعا» اشاره کرد. در این مقاله برای غونه، نسخه‌ای از دعای صباح محفوظ در کتابخانه و موزه ملی ملک وابسته به آستان قدس رضوی به شماره ۷۰، به خط این هنرمند را بررسی می‌کنیم.

پیشینه پژوهش

در هیچ‌یک از کتاب‌ها به‌طور اختصاصی به بانوان کاتب در دوره قاجار پرداخته نشده است و فقط تعدادی از پژوهشگران درباره خوشنویسی بانوان در دوره قاجار اشاره‌هایی داشته‌اند: کتاب *بانوان خوشنویس صفویه و قاجار با بررسی آثار ام‌سلمه* از طاهره ملامحمدی (۱۳۹۰ص ۳۵۰)؛ قسمتی از کتاب *تعلیم خط اثر حبیب‌الله فضائلی* (۱۳۷۰، ص ۱۵۳)؛ *کارهای زنان کارای ایران از دیروز تا امروز* از پوران فرخزاد^۱ (مقاله شکوه تذهیب در قلم متعالی ص ۳۳).

شرح حال ام‌سلمه

ام‌سلمه ملقب به گلین‌خانم، دختر هفتم فتحعلی‌شاه، پادشاه دوم قاجاریه، بانویی خوشنویس و صاحب‌اثر بود. وی که خوشنویسی را نزد استادانی چون زین‌العابدین اصفهانی^۲ فراگرفت، در نوشتن خط نسخ مهارت داشت، به‌طوری‌که در رده خوشنویسان مطرح قرن سیزدهم قرار می‌گیرد. محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه می‌نویسد: «خط نسخ را به خوشی اساتید این فن نوشته و قرآن خط او نهایت مرغوبیت است». خوشبختانه، آثار قابل‌توجهی از او به‌جای مانده که بیشتر این نوشته‌ها شامل قرآن و ادعیه است. به علت نزدیکی کرمانشاه به عتبات عالیات، اکثر نوشته‌های خود را وقف آستان ائمه در آن دیار کرده است. خاوری می‌نویسد: «خط نسخش خطوط استادان سلف را نسخ نموده و از تحریر خطوط تعلیق و رفاعش خاطر ابوریحان کوفی شکسته و غبارآلوده است. همواره کاتب کلام‌الله مجید است و راقم آیات محکمات سدید. چندین جلد از کلام‌الله ربانی را در ایام زندگی به رقم آورده و از فرط ارادت به خاندان جناب پیامبر(ص) همه را وقف روضات ائمه اثنی‌عشر کرده است. صاحب کتاب *حدیقه‌الشعراء* در این‌باره می‌نویسد: «در صفحات کرمانشاهان و عراق، قرآن و دعوات خط او پیدامی‌شود و خیلی طالب دارد» ام‌سلمه همچون برادرش شعر خوب می‌سرود. در کتاب *حدیقه‌الشعراء* از او با عنوان «عصمت قاجار» یاد شده و در وصف اشعارش آمده: «... شعر هم خوب می‌گفته. از همه قسم شعر هم از او شنیده شده است.» از وی تاکنون هشت اثر بسیار ارزشمند و برجسته امضادار به‌دست آمده که عمده آنها در گنجینه خطی (کتابخانه سلطنتی^۳) کاخ گلستان نگهداری می‌شود که تاکنون خصوصیات هنری این آثار بررسی نشده است. ام‌سلمه از مادری به نام زیباچه‌خانم، همسر گرجی فتحعلی‌شاه به دنیا آمد. زیباچه‌خانم، دختری از خاندان اشرافی تریگار اشویلی گرجستان بود. به نقل از محمدعلی مصباحی نایینی، صاحب مدینه الادب، ام‌سلمه زاده ۱۲۱۶ق است و دختر هفتم فتحعلی‌شاه. سپهر *در نسخ‌التواریخ*، ام‌سلمه را دختر چهارم پادشاه دوم قاجاریه دانسته است. ام‌سلمه خط را نزد یکی از بزرگ‌ترین استادان نامدار نسخ‌نویس زمان خود آغاز نمود. این استاد زین‌العابدین اصفهانی ملقب به اشرف‌الکتاب، کاتب دربار ناصرالدین‌شاه قاجار است که خود از شاگردان مکتب میرزااحمد نیریزی محسوب می‌شود. ام‌سلمه در محضر این استاد بزرگ به درجه ممتازی رسید و

نتیجه این آموزش‌ها و زحمات سالیان عمر وی آثار متعددی است که در موزه‌های مختلف ایران نگهداری می‌شود. سواد و بیاض در نسخ‌نویسی وی به کمال دیده می‌شود. قدرت قلم و مرکب‌پردازی‌اش عالی است. قلم بسیار قوی او نشان از تمرین و ممارست فراوان او دارد. وی تمام هم و غم خود را به یادگیری و نوشتن آثار بسیار باارزشی گذارد. با بررسی اولیه و نگاه ظاهری به نوع نوشتار و استفاده از رنگه‌نویسی و با توجه به نوع تذهیب و تشعیر که حس متفاوتی دارد و در کل استفاده از رنگ در کتابت و انتقال حسی لطیف و زنانه می‌توان خط وی را متمایز دانست. گرچه وی از تبار شاهزادگان بوده، از نگاه دنیوی که غالب بانوان دوران خویش به آن مبتلا بودند، دوری جسته و تمام تلاش خود را در این هنر به‌کار برده است. البته در این قیاس، شه‌دخت بودن او قابل‌اغماض نیست. ام‌سلمه، ظاهراً برخلاف خوشنویسان قبل و بعد خویش، شاگردانی را تربیت نکرده است. شیوه کتابت‌ام سلمه در هرکدام از آثارش متفاوت و بسیار زیبا اما نه دور از هم است.

آثار ام‌سلمه

بر اساس آثار به‌جامانده، ام‌سلمه بیشتر در کتابت نسخه فعالیت داشته و ظاهراً قطعه تک‌برگی از او به‌جا نمانده است، همچنین تمایل وی به کتابت ادعیه، گواه اعتقاد مذهبی او نیز هست. از آثار وی می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

۱. دعای صباح، ایران، تهران، کتابخانه سلطنتی (کاخ گلستان)، کتابت ۱۲۲۸ق (مقاله شکوه تذهیب در قلم متعالی، ص ۲)
 ۲. سوره یس، ایران، تهران، کتابخانه سلطنتی (کاخ گلستان)، کتابت ۱۲۳۸ق (مقاله شکوه تذهیب در قلم متعالی، ص ۲)
 ۳. دعای صباح، ایران، تهران، کتابخانه و موزه ملی ملک وابسته به آستان قدس رضوی به شماره ۷۰، کتابت ۱۲۴۳ق (مقاله شکوه تذهیب در قلم متعالی، ص ۲)
 ۴. تحقیقات نماز، ایران، تهران، کتابخانه سلطنتی (کاخ گلستان)، کتابت ۱۲۴۵ق (مقاله شکوه تذهیب در قلم متعالی، ص ۲)
 ۵. قرآن، ایران، قم، موزه آستانه حضرت معصومه(س)، کتابت ۱۲۴۶ق (مقاله شکوه تذهیب در قلم متعالی، ص ۲)
 ۶. دعای کمیل، ایران، تهران، کتابخانه سلطنتی (کاخ گلستان)، کتابت ۱۲۵۰ق (مقاله شکوه تذهیب در قلم متعالی، ص ۲)
 ۷. دعای صباح، ایران، تهران، موزه ملی، کتابت ۱۲۵۵ق (مقاله شکوه تذهیب در قلم متعالی، ص ۲)
 ۸. قرآن، ایران، تهران، کتابخانه سلطنتی (کاخ گلستان)، کتابت ۱۳۰۲ق (مقاله شکوه تذهیب در قلم متعالی، ص ۲)
- از میان آثار ارزشمند این بانوی هنرمند ایرانی به توصیف دعای صباح و نوع کتابت آن می‌پردازیم تا بتوانیم آشنایی بیشتری درباره دعای و نحوه کتابت آن توسط این بانوی هنرمند ایرانی پیدا کنیم.

دعای صباح

دعایی است بسیار پرمحتوا، لذت‌بخش و زیبا از حضرت علی(ع) که بعد از نماز صبح خوانده می‌شود. محتوای کلی دعا بدین قرار است: راهنمایی به ذات، پیراستگی مخلوقات، زینبندترین لباس‌های هدایت را به تن انسان‌ها پوشاندن، بر مرکب نفس سوارنشدن، جویای راه رستگاری بودن، استجابت دعا و تحقق بخشیدن امید و آرزوها را بدرقه راه خود دانستن و... . گویا ام‌سلمه این دعا را سه بار کتابت نموده است: نسخه اول دعای صباح موجود در کاخ گلستان متعلق به سال ۱۲۳۸ق و در زمان بیست‌ودوسالگی وی بوده که از لحاظ قواعد خوشنویسی و قدرت قلم و آداب آن، بسیار ممتاز و چشمگیرتر از دو نسخه بعدی است؛ نسخه دوم دعای صباح موجود در موزه ملک متعلق به سال ۱۲۴۳ق و در زمان بیست‌وهفت سالگی اوست؛ نسخه سوم دعای صباح موجود در آستان قدس رضوی متعلق به سال ۱۲۵۵ق و در زمان سی‌ونه‌سالگی وی یعنی دوازده سال بعد است. با بررسی رقم‌های وی، می‌توان گفت ام‌سلمه در طول ۶۴ سال کتابت، هشت اثر از خود باقی گذاشته است که یکی از دیگری نفیس‌تر است (طاهره ملامحمدی، ۱۳۹۰).

بررسی نسخه

الف. مشخصات عمومی

دعای صباح موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک وابسته به آستان قدس رضوی به شماره اموالی ۷۰ در قطع وزیری کوچک به ابعاد ۲۱×۱۴/۳ سانتی‌متر، بر روی کاغذ رنگارنگ با حاشیه سفید و در ۱۵برگ ۹ سطری کتابت شده است. در صفحه اول کتاب، حاشیه برگ مزین به نقوش اسلیمی و ختایی به رنگ‌های لاجورد، قرمز، سبز، زرد، قرمز صورتی و نیز سرلوح و سرترنج مزین با نقوش اسلیمی‌ختایی است. مابقی صفحات جداول کمنداندازی‌شده‌ای به رنگ‌های سبز، قرمز و طلایی با حاشیه‌هایی ساده دارد. دعا با «بسم‌الله الرحمن الرحیم، اللهم یا من دلح لسان الصباح...» آغاز و با عبارت «تمقت بنت‌شه ام‌سلمه سنه ۱۲۴۳ هجری قمری» پایان یافته است. جلد نسخه نیز از نوع پارچه ترمه است. شایان ذکر است که این نسخه را مؤسسه آفرینش‌های هنری به‌صورت فاکسیمیل و مطابق با اصل اثر بازنشر کرده است.

در کتاب‌سازی سنتی، سرلوح عبارت است از نام و عنوانی که بر بالای نامه (صفحه اول کتاب) نویسند. گاهی در داخل سرلوح، عنوان کتاب، عبارات دعا و مواردی جز آن تحریر می‌شده است و گاهی نیز در زیر سرلوح مذکور، البته چسبیده به آن، شکلی مستطیل‌گونه ترسیم و دو سوی اضلاع کوتاه آن با نیم‌دایره‌هایی مدور شده و به شکل کتیبه درمی‌آمده است، با زمینه پوشیده از سفیداب، آب‌زر، یا لاجورد که بسمله یا عنوان کتاب در داخل آن نوشته می‌شده است. از آنجا که سرلوح کتاب به لحاظ ابعاد، باید با جدول کتاب تناسب داشته باشد، عموماً طوری ترسیم می‌شود که از سمت راست و چپ، موازی و متساوی با ابعاد جدول کتاب باشد. به این مناسبت، اغلب، سرلوح‌ها

را نیز از چهار طرف آن «جدول» می‌کرده‌اند و آنها را «لوح جدول» می‌نامیده‌اند. (تصویر ۱)

ب. تذهیب

به نقوش تذهیب که در آن جز آب زر، از محلول شنگرف، لاجورد، سفیدآب، زنگار، زعفران، سیلو و رنگ دیگر استفاده شده باشد مرصع می‌گویند ولی امروزه به هر دو تذهیب گفته می‌شود. با توجه به تصویر ۱، ملاحظه می‌کنید که تذهیب در کتاب دعای صباح به شکلی متفاوت است. در این کتاب دو صفحه مذهب مرصع، منقش به نقوش

ختایی بوده و کتیبه پیشانی با استفاده از طرح‌های ترنج و نیم‌ترنج و مزین به جدول و کمند زرین و رنگین نگارش یافته است. ترنج مرصع با حاشیه دالبری لاجوردی و گل‌های ختایی در دور و نیم‌ترنج‌های تزیین‌شده سرترنج و داخل آن به رنگ ارغوانی و طرح‌های اسلیمی رنگارنگ و نیم‌ترنج‌های متداخل و نیم‌ترنج‌های تزیین‌یافته و حاشیه قرمزی که در دور صفحه قرار دارد و به شکل یک طناب قرمز است. استفاده از رنگ‌های متفاوت، خود باعث جذب بیننده می‌شود.

کاغذ و مرکب الوان

کاغذ الوان کاغذی است از انواع کاغذهای ابری که کاغذسازان آن را با رنگ‌های مختلف می‌ساختند. از آنجا که میل به زیبایی در نسخه‌نویسی و کتابت وجود داشت و از طرفی کاغذ سفید برای چشم کاتب مضر بود، رفته‌رفته این نوع کاغذ به‌وجود آمد. بیشتر رنگ‌های استفاده‌شده در آن عبارت بود از زرد، سرخ، کبود زنگاری و کاهی و چنانچه از رنگ‌های سبز و نیلگون و نارنجی نیز استفاده می‌شد، به آن کاغذ الوان مرکب می‌گفتند. در نسخه‌نویسی و نسخه‌آرایی به جای مرکب مشکی از مرکب الوان یا زر استفاده می‌کردند. استفاده

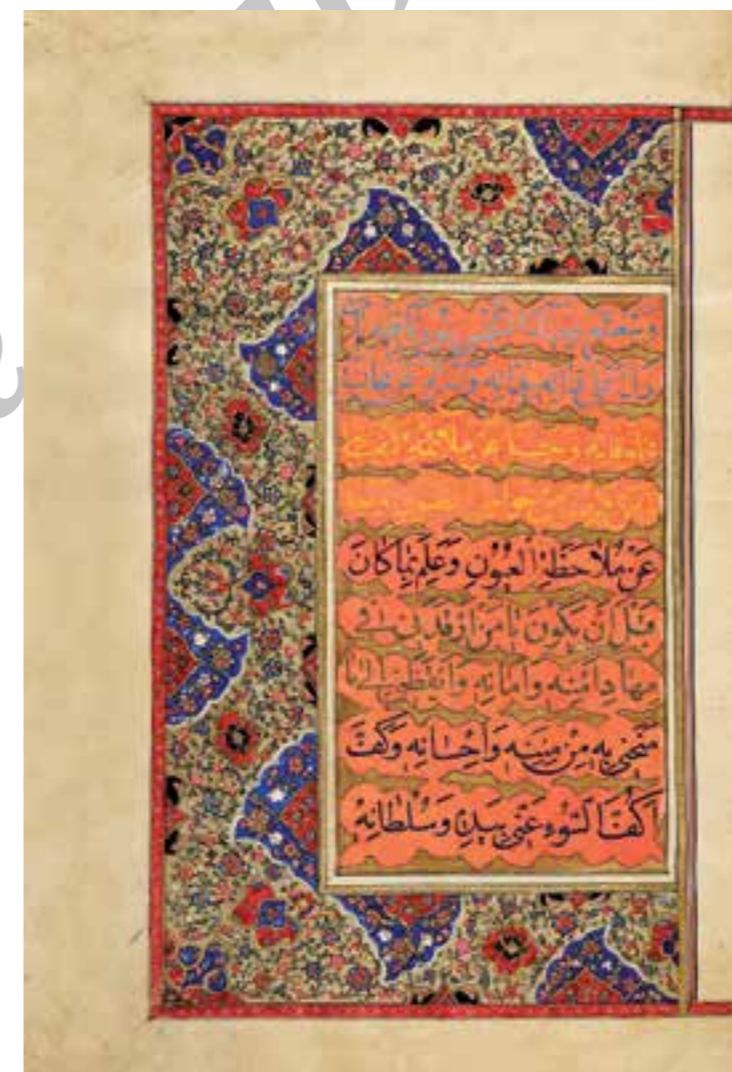
از مرکب‌های رنگی برای کتابت به‌جای مرکب‌های مشکی تأثیر بسیار زیادی در جذب بیننده دارد، در این اثر نیز لطافت حس زنانه کاملاً به بیننده منتقل می‌شود.

خط نسخ

رایج‌ترین نوع خط در نسخه‌نویسی، خط نسخ است که به‌تدریج در قرن چهارم مورد توجه بیشتری قرار گرفت و به جهت سهولت در نوشتن نزد اهل کتاب معروف گشت و ناسخ سایر خطوط شد. با توجه به تصاویر و مطالب ارائه‌شده، می‌توان گفت که ام‌سلمه هر سه نسخه

تصویر ۲، نمونه صفحات کتاب دعای صباح، مأخذ: مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی

تصویر ۱، نمونه تذهیب و ترصیع کتاب دعای صباح، مأخذ: مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی

دعای صباح را با خط نسخ کتابت کرده است و جنبه زیبایی‌شناسی در آن از اهمیت بسیاری برخوردار است.

یکی از مشخصه‌های بارز این بانوی هنرمند، مهارت بسیار وی در رنگ‌نویسی است. نوشتن خط نسخ با مرکب‌های الوان مانند سفیداب، سیلُو، شنگرف، زر و سیم محلول و آب‌زعفران از دیرباز معمول بوده اما همیشه رنگ‌نویسی در قلمرو خوشنویسی کاری دشوار بوده است؛ زیرا نوشتن با محلول زر، نقره، لاجورد، سیلو و زنگار، به سبب وجود براده‌های فلزی و معدنی در آنها که بر شق و قَط قلم‌نی تأثیر می‌گذاشته، از عهده همه خوشنویسان برمی‌آمده است. دلیل اینکه رنگ‌نویسی، تنها به چند سطر از نسخه‌های قرآنی یا قطعه‌ها و رُقع‌های دو تا چهار سطر

تصویر ۳، صفحه پایانی و ترقیمه کتاب دعای صباح، مأخذ: مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی

محدود می‌شده، دشواری آن بوده است. ام‌سلمه، این بانوی هنرمند، رنگ‌نویسی را مبنای کار خود قرار داده و این امر باعث شده امروزه با دیدن هر برگ از کتاب دعای صباح، حس تازگی و شادابی و لطافت به فرد منتقل شود. تمام رنگ‌های استفاده‌شده، گیاهی هستند که جذابیت بسیاری دارند.

خاتمه

بر اساس مطالب ارائه‌شده، ام‌سلمه بانوی خوشنویس ایرانی با فنون و روش خاص کتابتش به شهرت رسیده و آثار به‌جامانده از وی شامل کتابت دعا‌های متفاوت است. معروف‌ترین اثر وی، سه نوع کتابت دعای صباح است. توضیحاتی که در مقاله ارائه شد مربوط به دعای صباح موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک وابسته به آستان قدس رضوی به شماره ۷۰ است ولی با توجه به توضیحاتی که درباره کتابت هر سه نسخه دعای صباح در پی‌نوشت‌ها ارائه‌شده، این ویژگی‌ها از قبیل تعداد یکسان سطرها، اندازه تقریبی ابعاد، پیشانی مذهب صفحات اول، حاشیه‌های مذهب در صفحات اول و دوم، تعدد رنگ سطرها و زمینه رنگی صفحات، رنگ‌نویسی با خط نسخ عالی، سرلوح مرصع، متن و حاشیه مذهب به قلم زر و الوان، همگی که در هر سه نسخه دعای صباح به‌طور یکسان مشاهده می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. شیوه کهن خط نسخ: این خط تا اوایل نیمه دوم قرن هشتم هجری رایج بود، در این دوره خط نسخ از زیبایی چندانی برخوردار نبود (وفادار مرادی، ۱۳۷۹: ۴۹) در این دوره، گاه، کلیات و حروف به‌صورت مشکول (اعراب‌گذاری‌شده) نوشته‌شده‌اند (عظیمی، ۱۳۸۹: ۳۱)
۲. شیوه جدید خط نسخ: خط نسخ جدید از نیمه دوم قرن هشتم آغاز شد. در این دوره، دور حروف بیشتر و قلم نسخ منسجم‌تر و زیباتر شده و کاتب جنبه زیباشناسی را بیشتر مدنظر داشته است (وفادار مرادی، ۱۳۷۹: ۴۹)
۳. زین‌العابدین اصفهانی یکی از قله‌های خوشنویسی خط نسخ ایرانی است. وی در دوره فتعلی‌شاه به دربار قاجار راه می‌یابد و در رقم‌هایش از نسبت سلطانی سود می‌جوید و اندک‌اندک خطاط خط نسخ را از آن خود می‌کند. در دوره بعد ناصرالدین‌شاه به وی لقب اشرف‌الکتاب می‌دهد. زین‌العابدین را می‌توان بزرگ‌ترین و آخرین استاد نسخ ایرانی دو سده اخیر به شمار آورد. (مهدی بیانی، ۱۳۵۸: ۱۰۷۰)

۳. دعای صباح نگهداری‌شده در گنجینه خطی کاخ گلستان به شماره اموالی ۱۱۷۲ در ابعاد وزیری کوچک و قطع ۱۳/۵×۲۱ سانتی‌متر، در ۱۴ برگ ۹ سطری کتابت شده است. کاغذ آن اصفهانی با حاشیه الوان است و به خط نسخ بسیار محکم و زیبا به رشته تحریر درآمده است. زمینه صفحات به رنگ مشکی است و تمامی سطور به رنگ‌های الوان از جمله صورتی، بنفش، زرد، سبز، آبی فیروزه‌ای، مشکی و گلی، آراسته‌شده است. فواصل جملات نیز با دوایر تزئینی از هم جدا شده است. جلد این اثر فاخر، تیماج روکش شال ترمه‌ای است به رنگ لاکه و مشکی گل‌دار با حاشیه سجاغ تیماج لاکه و داخل جلد نیز تیماج لاکه ساده است (بدری آتابای، ۱۳۵۲: ۲۷۰؛ طاهره ملامحمدی، ۱۳۹۰: ۲۵۰).
۴. دعای صباح موزه ملک، سومین دعای صباح ام‌سلمه، به شماره اموالی ۵۸ در قطع وزیری کوچک به ابعاد ۱۴/۶×۲۱/۶ سانتی‌متر که در موزه ملک نگه‌داشته می‌شود و جدیدتر است. این اثر بر کاغذ رنگارنگ با حاشیه فرنگی آهار مهره‌شده در ۱۲ صفحه ۹ سطری با خط نسخ کتابت شده است و مابقی صفحات دارای جداول کمنداندازی زرین زوج به رنگ‌های سفید و سبز و مشکی در زمینه الوان است (طاهره ملامحمدی، ۱۳۹۰: ۱۵۵)

منابع

- آتابای، بدری (۱۳۵۲)، فهرست کتب دینی و مذهبی خطی کتابخانه سلطنتی، تهران: زیبا.
- افشار، ایرج (۱۳۸۱)، «صحافی ومجلدگری»، نامه بهارستان. س سوم. ش ۲. دفتر ۶. پاییز و زمستان، ص ۳۲۹ تا ۳۹۶.
- بخاری، محمد (۱۳۷۲)، فواید الخطوط، نجیب مایل هروی. کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- بیانی، مهدی (۱۳۵۸)، احوال و آثار خوشنویسان با نمونه هادی از خطوط خوش، به کوشش حسین محبوبی اردکانی، تهران: دانشگاه تهران.
- حسینی، مهدی (۱۳۷۱)، «نگارگری دوره زند و قاجار»، فصلنامه هنر، ش ۲۲، تابستان و پاییز.
- دروش، فرانسوا (۱۳۸۱)، «جلد و جلدسازی»، مترجم: سیدمحمدحسین مرعشی، نامه بهارستان، س ۴، ش اول و دوم. بهار و زمستان.
- راهیج، غلامرضا (۱۳۹۴)، از الفبا تا هنر، مجلس شورای اسلامی، موزه و مرکز اسناد، مؤسسه تألیف ترجمه و نشر آثار هنری متن
- رهنورد، زهرا (۱۳۸۶)، تاریخ ایران در دوره اسلامی: کتاب‌آرایی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- سپهر، محمدتقی (۱۳۷۷)، ناسخ التواریخ (تاریخ قاجاریه)، ج ۱ و ۲، چ اول، تهران: کتابفروشی اسلامییه
- عالی افندی، مصطفی‌بن‌احمد (۱۳۴۹)، مناقب هنروران، ترجمه توفیق سبحانی. تهران: سروش.
- فضائلی، حبیب‌الله (۱۳۷۰)، تعلیم خط، تهران: سروش.
- گواشانی هروی، دوست‌محمد (۱۳۷۲)، دیباچه، نجیب مایل هروی. کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- ملامحمدی، طاهره (۱۳۹۵)، بانوان خوشنویس ایرانی، تهران: میراث
- نشریه الکترونیکی زنان، ش ۳۲، هیئت تحریریه آسیه آل‌احمد و فاطمه معزی، ص ۲۵.
- یساولی ثانی، جواد (۱۳۵۷)، پیدایش و سیر تحول هنر خط (خطوط مختلف نستعلیق، ثلث، نسخ، شکسته‌نستعلیق) چ اول، فرهنگسرای یساولی

منابع تصویری:

- کتاب دعای صباح به خط ام‌سلمه اجرایی کتاب رضوان (مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی)
- دعای صباح به شماره ۷۰ محفوظ در موزه آستان قدس رضوی، ۱۳۸۸

تصویر ۴، نمونه رنگ‌نویسی کتاب دعای صباح، مأخذ: مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی